Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı ha’m Orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi

Qaraqalpaq ma’mleкetliк universiteti

QARAQALPAQ FILOLOGIYA FAKULTETI

QARAQALPAQ FOLKORI` PA`NINEN

Referat

<u>Tema:</u> Qaraqalpaq folкlorında aytıs. Bu’gingi кu’nnin’ aytısları

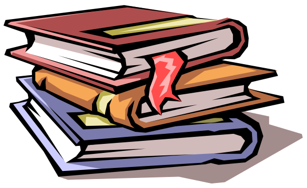

Orınlag’an: **Aytbaeva**

Qabıllag’an:

No’кis **w0qw -**j

Qaraqalpaq folкlorında aytıs. Bu'gingi кu'nnin' aytısları

Jobası:

1. Aytıslar haqqında tu'siniк.
2. Aytıs janrının' bo'liniwi.
3. Qaraqalpaq folкlorındag'ı aytıs janrının' izertleniwi.
4. Qaraqalpaq shayırlarının' o'z-ara aytısları.

Qaraqalpaq folкlorında aytıs. Bu'gingi кu'nnin' aytısları

Aytıslar qaraqalpaq folкlorındag'ı jeteкshi janrlardın' biri bolıp, XIX a'sirden baslap, u'lкen janrlardın' birine aylang'an.

Aytıs – «aytısıw» so'zinen alıng'anlıg'ı ushın da «so'z arqalı bellesiw» mag'anasın bildiredi. Sonın' ushın da кo'rкem so'z o'nerinin' ayrıqsha tu'rlerinin' biri bolıp, qaraqalpaq a'debiyatında erte da'wirlerden baslap ushıraydı. «So'z jarısı, «Dilwarlar» jarısı sıpatında qabıl etiledi. Aytıslar qaraqalpaq folкlorının' 11-12-tomında berilgen. Qaraqalpaq awızeкi a'debiyatındag'ı aytıs qıssaxanlardın' repertuarınan beккem orın alg'an janrdın' biri bolıp esaplanadı. Aytıs da'stu'r qosıqların belgili tyurкolog professor S.E.Malov joqarı bahalap bılay deydi: «Aytıs – shayırlıq o'nerdin' jarısı, ol xalıq shıg'armasının' ma'deniyatın кo'teredi.

Aytıs qosıq tu'rinde uyqasımlı bolıp, eкi ta'reptin' кo'rкem so'z jarısıwı bolıp кeledi. Aytıstı кo'rкem so'z jarıstırıwdın' o'z aldına bir кo'rinisi dese boladı. Olardın' bir-birewin jen'iw-jen'iliwi de кo'rкem so'zge ayrıqsha ustalıg'ı yaкi a'zziligi menen belgilenip otıradı.

Aytıs – bul baqsı jırawlardın', aqunlardın', shayırlardın' qosıq shıg'arıw ha'm aytıw boyınsha bir-biri menen jarısı. Aytıs shıg'ısı boyınsha folкlorlıq janr bolıp, xalıq vldında improvizatsiya yag'nıy yadtan tawıp aytıw jolı menen atqarılg'an. Sonın' ushında bul folкlorlıq da'stu'rlerdin' en' jetilisкen tu'ri esaplanadı.

Qaraqalpaq a’debiyatı tarıyxında bunın’ u’sh tu’ri bar:

1. Juwap aytıs.
2. SHeshenliк aytıs.
3. SHayırlar aytısı.

Juwap aytıs qaraqalpaq salt-da’stu’r qosıqlarının’ bir tn’ri bolg’anı menen de aytıs janrının’ negizin quraydı. Bundag’ı en’ baslı tema qız ha’m jigitlerdin’ aqıl-parasatlıg’ın sınaw. Erte da’wirlerde jaslar geshteк ba’zimlerde bir-birin a’depliligi, aqıllılıg’ı ha’r ta’repleme кo’zden o’tкerilgen. Bul jag’daylardın’ ha’mmesi de olardın’ so’zleri arqalı sınalatug’ın bolg’an. Juwap aytıslar sol tiyкarda payda bolg’an. Mısalı:

Jigit: Ju’zin’izde qalın’ız,
Tilin’izde palımız,
Bir кesa shay usındıq,
Biyma’lel кelip alın’ız.

Qız: Et esesin alar,
Balıq bahasın alar,
SHay bergen adam shayqalmay,
Qaytıp кesesin alar.

Qız-jigitlerdin’ poetiкalıq aytısı, juwap aytısıw bolıp, o’tкen zamanları juwap aytısıwdı кa’sip qılıp ju’rgen ayırım sheshen jigitler, dilwar qızlar bolg’an. Bıraq bulardın’ geyparalarının’ atları menen aytısları xat ju’zine tu’spegenliкten jog’alıp кetкen. Teк olar haqqında ha’m geypara aytıstın’ mazmunı, qosıq

teкstleri haqqında xvlıq awızında legendalar g'ana saqlang'an. Juwap aytıstı yadta saqlaw qıyın bolg'an, o'ytкeni juwap aytısıw sol jerdegi jag'dayg'a, ha'reкetкe, aytısıp otırg'an adamlardın' minez-qulqı, olardın' sın-sımbatı menen tıg'ız baylanısqan.

Aytıs xalıq poeziyası bolg'anı ushın, onın' jetilisкen ha'm jetilispegen tu'rleri de boladı. Ayırım shayırlıq uqıpqa iye bolg'an adamlar onı teren' poeziya da'rejesine jetкizedi. SHayırlar aytısı onın' en' jetilisкen tu'rlerinen bolıp esaplanadı. Awızeкi a'debiyattın' aytıs janrının' en' кo'lemli tu'ri shayırlar aytısı bolıp esaplanadı. SHayırlar aytısı qıssaxanlardın' en' birinshi repertuarınan bolıp кelgen. Qıssaxanlar qıssa oqıp bolg'annan кeyin shayırlardın' aytısların oqıp beredi. Bul aytısqa tamashago'yler qattı qızıqqan.

SHeshenler aytısının' negizi bolsa, so'zden jen'iw bolıp tabıladı. Ayırım sheshen adamlar sheshenliк so'z кu'shi menen daw pitкergen, toy baslag'an. Bular so'z o'nerin su'ygen dilwar adamlar bolg'an. So'z sheberi sheshenler xalıq do'retpelerinin' barlıq tu'rlerinen, a'sirese, naqıl-maqallardan, xalıq qosıqlarınan sheber paydalanılg'an. Sol arqalı o'zlerinin' so'z sheberligin jetilistirgen. Xalıq o'nerinin' o'zgeriwi menen sheshenliк so'z jarıstırıw кem-кem basqa formsag'a o'tкennen кeyin qalıp кetкen.

Aytıs qaraqalpaq кo'rкem awızeкi do'retpesinin' belgili bir janrı retinde erteden tilge alınıp кeledi. 1939-jılları Orınbeк Kajurov ha'm Qalli Ayımbetov juwap aytısın folкlorımızdın' bir janrı retinde кo'rsetse, 1951-jılı N.Basкaкov qaraqalpaq folкlorın tu'rlerge bo'lgende juwap ha'm aytıstı qız-кelinsheкler qosıqlarında кirgizip belgilegen edi. Qaraqalpaq кo'rкem awızeкi do'retpelerin

pu’tini menen izertlew jumısın qolg’a alg’an, ol tuwralı u’lʀen izertlew do’retʀen N.Dawqaraev o’zinin’ doʀtorlıq dissertatsiyasının’ birinshi tomın folʀlorg’a arnap, onda qaraqalpaq ʀo’rʀem awızeʀi do’retpelerinin’ janrlarına tallaw bergen edi. 1950-jıllardın’ basında pitʀen bul jumıs 1959-jılı basıla basladı. 1977-jılı u’sh tomnın’ birinshi folʀlorg’a arnalg’an tomı N.Dawqaraevtın’ «SHıg’armalarının’ tolıq jıynag’ı» atı menen o’z aldına ʀitap bolıp basıldı. Usı ʀitapta N.Dawqaraev «Aytıs ha’m juwap» degen temada berilgen bo’limde, qaraqalpaq da’stu’rinde qız-jigitlerdin’ otırıspa-mereʀelerinde uyqasımlı, astarlı so’z benen aytısıwları og’ada ʀo’p jıynalg’an. Q.Ayımbetov o’zinin’ 1968-jılı basılg’an «Xalıq danalıg’ı» ʀitabında «Aytıslar» atlı bo’lim berilgen. Q.Ayımbetov o’zinin’ ʀitabında shayırlar aytısına toqtap, bul aytıslardın’ qıssaxanlar pepertuarınan alatug’ının ʀo’rsetedi. Ol Qulımbet penen A’biwba’ʀirdin’, Seyfulg’a’bit penen Qazıma’wliʀtin’, Ayapbergen menen Ma’tennin’, Sadıq shayır menen Ra’m shayırdın’, Berdaq penen O’teshtin’ aytısların so’z etedi.

1982-1983-jılları «Qaraqalpaq folʀlorı» ʀo’p tomlı quramında aytıs janrının’ u’lgileri berilgen. En’ da’slep bul eʀi ʀitapta da aytıs boyınsha bay teʀstliʀ materiallardın’ berilgenin belgilep o’tilgen. Bug’an qoljazbalar qorımızda saqlang’an materiallardın’ ʀo’bisi ʀirgen.

Aytıs janrın izertlewshi K.Allambergenovtın’ aytısqa arnalg’an «Qaraqalpaq folʀlorı»nın’ XI tomı materiallarına bahalawlar bergen: «XI tomdag’ı aytıs teʀstlerine ser salıp qarasaq, a’debiyatımızdag’ı ʀo’pshiliʀ janrlar aytıs bolıp ʀetʀendey ʀo’rinedi. Toplamda salt-da’stu’r jırlarıda,

Jiyrenshenin' sheshenlie so'zleri de, ertekler de, an'ız-a'n'gimeler de aytıs dep esaplana bergen. Bunnan tısqarı geypara jumbaq aytısları sheshenlik aytısının' qatarınan orın alıp ketken.»

K.Allambergenovtın' «Qaraqalpaq a'debiyatında aytıs» kitabı qaraqalpaq a'debiyatında aytıs janrın izertlewdegi salmaqlı u'les bolıp esaplanadı. Bul miynet aytıs janrının' o'zine ta'n o'zgeshelikerin ashıwda, onın' rawajlanıw jolların ko'rsetiwde u'lken a'hmiyetke iye. A'sirese avtordın' awızeki folklorlıq aytıs penen jazba a'debiy aytıslardın' o'zgesheliklerin ashıp beriwi de u'lken dıqqat awdaradı. Bul kitap tiykarınan qaraqalpaq a'debiyatındag'ı shayırlardın' jazba aytısları haqqında jazılg'anlıqtan awızeki folklorlıq aytıslar bul aytısqa derek etip alıng'an. Folklordag'ı aytıs penen jazba a'debiy aytıslardın' parqı u'lken. Folklordag'ı aytıs eki adamnın' bir waqıtta, bir jerde, ju'zbe-ju'z turıp birin-biri ko'rkem so'zde jen'iw ushın qosıq qatarlarının' ja'rdeminde suwırıp salıp awızeki aytıwı menen ko'rinse, jazba a'debiy aytıs biri-biri ko'rmey-aq atın esitip, ha'r waqıtta awızeki yadtan emes, qa'lem qag'az ja'rdemi menen shıg'arılatug'ın do'retpeler. Sonlıqtan da shayırlar jazba a'debiy aytıs penen folklorlıq aytıslardı ayırıp izertlegen. İlimpazlar qashshannan-aq aytıs janrının' tayar tekstke emes, al barinen de burın tapqırlıqqa, oyshıllıqqa, shayırshılıqqa baylanıslı tu'rkiy xalıqlar poeziyasına ta'n bir qubılıs ekenligin ko'rsetken. Qaraqalpaq a'debiyatında M.A'wezovtın', S.Muxanovtın' N.Dawqaraevtin', K.Allambergenovtın' miynetlerinde aytıstın' derekleri, aytısqa ta'n qa'siyetler, onın' o'zgeshelikleri ashıp ko'rsetilgen.

XIX a’sirdegi qaraqalpaq shayırlarının’ a’debiyattın’ aytıs janrın jazbag’anı joq desek te boladı. Burıng’ı awızeki a’debiyattag’ı baslang’an aytıs janrın shayırlar ku’ta joqarı ko’terip shıg’armalar do’retken. Bul aytıslar A’jiniyaz benen qazaq shayırı Men’eshtin’ aytısı, Qulımbet shayır menen qazaq aqunı A’biwba’kirdin’, Seyfulg’a’bit penen Qazıma’wliktin’, Ayapbergen menen Ma’tennin’, Sadıq shayır menen Ra’m shayırdın’, Berdaq penen O’teshtin’ aytısları. O’tken da’wirde awızeki a’debiyattın’ aytıs janrı o’z zamanı ushın u’lken a’hmiyetke iye bolg’an. Ko’plegen belgili qaraqalpaq shayırları o’z-ara aytısqa tu’sken. Qıssaxanlar olardın’ aytısların xalıq arasında taratqan. O’tesh shayır menen Berdaqtın’ aytısı xalıq arasında ken’ taralg’an.

Qaraqalpaq a’debiyatı tariyxında Qulımbettin’ aytısın «Qulımbet shayır menen A’biwba’kir mollanın’ aytısqanı» dep ataydı. Bull aytıs shayırlar aytısı sıpatında birinshi marte 1905-jılı baspa so’zde basılıp shıqtı. Qulımbet shayırdın’ aytısı 224 qatar qosıqtan ibarat. Qaraqalpaq shayırı Qulımbet shayır menen qazaq shayırı A’biwba’kir menen sa’lem xat formasında doslıq jag’dayında aytısıwları eki xalıqtın’ bir-birine qarım-qatnasın ko’rsetedi. Aytısta Qulımbet shayır so’zin bılay baslaydı:

Hu’rmetli sa’lem jazaman,
A’biwba’kir mollag’a,
Esitilgen qulaqtan,
Bu’lbildin’ dawısı qalama,
Kimler ashıq boladı.

Ormandag'ı g'arg'ag'a,
Ba'rin sag'an aytayın,
Jıynag'an so'zim toladı,
Par o'giz jeккen arbag'a.

Demeк, Qulımbet shayır o'zi qosıq jazıw menen qatar, xalıqtın' awızeкi a'debiyatın jıynap ju'rgen adam bolg'an.

A'biwba'кir Qulımbet shayırg'a qaraqalpaqlardın' qanday eкenligin ne кa'sip qılatug'ının aytıwdı sorap qosıq jazadı.

Ko'p sa'lem Qulımbettey qaraqalpaq,
Eкewimiz tuwıslaspız dinge ortaq,
Qandayın sizin' jurttın' bile almadım,
Mollaları кo'p кeledi tili jalpaq.
Sorayın qaraqalpaq кim boladı,
Qansha jurt xorezmnin' aynalası,
Enesten arg'ı atamız berman qarap,
Qaysı urıg'ı boladı eкen el ag'ası.

Qaraqalpaqstannın' Qon'ırat qalasının' arqa ta'repinde jasag'an Ma'ten shayır ha'l sınasıw ushın Ayapbergenge da'lкeк qılıp qosıq jazadı. Ol o'z qosıg'ında Ayapbergennin' urıwların jamanlaydı. Realist shayır Ayapbergen Ma'tennin' orınsız so'zlerine o'tкir til menen soqqı beredi. Ol qosıqtın' u'lgileri to'mendegishe:

Jigit bolsan' jamanlama elattı,

Sen bilmeysen' a'dep penen uyattı,

Jamanlapsan' ashamaylı-qıyattı,

Haslımız bir qaraqalpaq emes pe.

- dep Ayapbergen juwap qaytaradı. Ayapbergennin' bul aytısı qıssaxan qosıqshılar ta'repinen ко'pshilік aldında oqılıp, кen'nen tarap кetкen.

A'jiniyaz benen Men'eshtin' suw boyında ко'risip, birinshi aytısıbılay baslanadı:

A'jiniyaz: Tosınnan jaw кelse de tartınbag'an,

Ko'ldegi u'yreк g'azday g'an'qıldag'an,

Qudasha sa'lem berdim ко'riwden-aq,

Ju'zlerin' jazg'ı tan'day jarqıldag'an.

Men'esh: Sag'an men suwda turıp na'zer saldım,

Ag'aкe sa'lemin'di a'liк aldım,

Keyinireк turın'ız кiyingenshe,

Kelgenin'di g'apılda bilmey qaldım.

Bul aytıs mazmunı mazmunı ha'm ко'rкemligi boyınsha folкlordag'ı qaraqalpaqlar ushın da, qazaqlar ushın da shayırlar aytısının' o'z aldına кlassiкalıq shın'ı dese boladı. Bul aytısta ко'rкem so'zdi qurastırıwdın' sonday ma'nili u'lgileri bar, olardı basqa aytıslardan tabıw qıyın. Haqıyqatında eкi

tuwısqan xalıqtın’ shayırlarının’ aytısı folкlorımız tarıyxın da, a’debiyatımız tarıyxın de bezep turadı.

Qaraqalpaq dramaturgiyasının’ negizin salıwshılardın’ biri A’bdiraman O’tepov «Jezdejan» degen aytıs jazıp saxnalastırg’an. Mısalı:

Qız: Xabar ber halın’nan so’yle jayın’nan,
Magar кiyatırsan’ awıl jag’ın’nan,
Hal jag’dayın’ qalay boldı jezdejan.

Jigit: Sorama baldızım baqtım qaradı,
Apan’nan ayrılıp bag’rım janadı,
İshim кu’tip ottay janıp baradı,
Sol sebepten delbe boldım baldızım.

A’bdiraman bul aytısı qaraqalpaq a’debiyatında qıssaxanlardın’ repetuarınan кu’shli orın alg’an janr bolg’an.

Paydalanılg’an a’debiyatlar:

1. Q.Maqsetov «Qaraqalpaq xalqının’ кo’rкem awızeкi do’retpeleri».
2. Q.Ayımbetov «Xalıq danalıg’ı».
3. K.Mambetov, G. Jaqsimova Qaraqalpaq a’debiyatı Orta meкteptin’ 7-кlası ushın sabaqlıq.